"ऋतसत्यौ:" "भर्त्तुरग्रतः" इत्याभ्यां मरणकालिकी पति पुत्रसत्ताऽवगम्यते गवां गोष्ठे इतिवत्। अथ वा पराङ्गत्वेन धेनूत्सर्गकालिकीति। नच "अपुष्पिता मृता काचित् तस्याधेनु र्विगर्हिता" इति कपिलवचने अपुष्पितायाः पुत्रकर्तृकधेनूत्सर्गनिषेधस्याप्रसक्तया सपत्नीपुत्रकर्तृकधेनूत्सर्गनिषेधप्राप्तौ तद्दृष्ट्या प्रतिपुत्रवतीत्यस्य सपत्नीपुत्रवतीपरत्वम् अवश्यं वाच्यम्। तदेकशाक्यतया पुत्रिणीत्यादावपि तथात्वमिति वाच्यम्। अपुष्पितेति कपिलार्द्धस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वार्थं प्रतिपुत्रवद्विशिष्टत्व रजस्वलाया धेनूत्सर्गनिषेधार्थत्वात् गत्यां तस्यां लक्षणाया बीजाभावात्। प्रतियोगिवत् ध्वंसप्रागभावयोरपि अत्यन्ताभावविरोधित्वमते तु अजातपुष्पस्त्रीपरत्वं वा भवतु तथात्वेऽपि "तस्या धेनुर्विगर्हितेति" अप्रसक्तार्थापि अपुष्पिता धेनुदाननिन्दा स्तुतिपरा। यथा हरेरुत्थाने "पौष्णे येन्त्रेण किन्नेन प्रतिपद्यथ योनिषि" इत्यप्रसक्तापि निन्दा एकादशाद्यादिपौर्णमास्यन्तपञ्चके रेयत्यन्तपादयोनविधि स्तुतिपरा यथा वा वेदगाने "यो गिरा गिरेति ब्रूयात् स आत्मानमपि गिरेत्" इत्यप्रसक्तनिन्दा "ऐरं कृत्वा अवगिरेदिति विधेः स्तुतिपरा। अतएव उक्तंशावरभाष्ये "न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते अपि तर्हीतरत् स्तोतुमिति"। स्तुतौ हि अप्रसिद्ध गुणदोषारोपो न दोषाय। नचात्र काम्यस्यैव कार्त्तिक्यादिदशोत्सर्गस्य स्थाने धेनुदानं विधीयते इति वाच्यम्। तस्यात्मपरत्वे मानाभावात्। प्रत्युत म्रियत इति वर्त्तमानार्थकविभक्त्या वर्त्तमानसामीप्येनाचिरप्रमीतोपस्थितेश्च। ये तु "ब्रह्मणामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत्। सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुरिति" मनुना पुत्रवतीत्वाभिधानादेव पतिपुत्रवतीत्वात् सपत्नीपुत्रवती प्रतीयते इति ब्रुवते तेऽतीव भ्रान्ताः। पुत्रवतीतिपदस्यावयवशक्तया मतुपा पतिपदस्यान्वये तटस्थत्वापत्तेः। मनु दशमुत्स्ववयो वर्णोदयः स्याद्दक्षिणा द्विजाः। दशोत्सर्गे तथा पुंसां स्त्रीणां स्त्रीगोर्विशिष्यते" इति भविष्यसंवादाद्धेनुदानमिदं पतिपुत्रवत्या दशोत्सर्गे दक्षिणादानस्य विशेषरूपम्, न तु प्रधानकर्म्मान्तरं गौरवात्। न च दक्षिणाया अङ्गत्वेन फलाशङ्कतिः। "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापश्लोकं शृणोतीति" यत्तदुपपत्तेरिति चेत् न दशोत्सर्गदक्षिणातत्सम्बन्धिधेनुदानस्य प्रकरणान्तराम्नानेन प्रकरणान्तरत्वायतः प्रधानत्वविद्वेः दशोत्सर्गस्थानीयत्वेनानुवर्त्तमानशिष्टाचारात्। धेनुदानयुगलदशोत्सर्गनिषेधानामसङ्गतेः कपिलपञ्चरात्रे चन्द्रनधेनुदानस्यापीति कर्त्तव्यतायां दशरूपदक्षिणादानविधानाच्च। यथा कपिल उवाच "अतःपरं प्रवक्ष्यामि धेनुदानमनुत्तमम्। पतिपुत्रवती नारी म्रियते भर्त्तुरग्रतः। चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत्"। तथा- "जीवद्भर्त्तृका तु या नारी पुत्रिणी म्रियते यदि। सवत्सामङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत्। साध्वी पतिव्रता नारी म्रियते यावतस्तयोः। इयं नैवोत्सृजेत् पुत्रः पिता यावत् तु जीवति। मृतपुत्रा च या नारी संगृहीता तु या भवेत्। तस्या धेनुर्न दातव्या दशोत्सर्गो विधीयते। "अपुष्पिता मृता काचित्तस्या धेनुर्विगर्हिता। दद्याद्धेनुं सुतो ज्येष्ठः कनिष्ठो दशमुत्सृजेत्। द्वयोः सोदरयोरेको भवेत् ज्येष्ठः प्रधानतः। तयोर्द्वौ सुतौ ज्येष्ठौ, चतुर्णां त्रयः स्मृताः। पञ्चानां सोदराणाञ्च त्रयोज्येष्ठाः प्रकीर्त्तिताः। ज्येष्ठेनैव तु कर्त्तव्यं धेनुदानं विधानतः। हेमशृङ्गीं खुरैः रूप्यैः सुशीलां वस्त्रसंवृताम्। कांस्योदरीं ताम्रपृष्ठां घण्टाचामरभूषिताम्। प्रवाल मालिकां दद्यात् कर्णयोरुभयोरपि। चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्य्याय निवेदयेत्। सर्वां लोकमवाप्नोति दिवि देवैश्च मोदते। चन्दनेनाङ्कितां धेनुं दत्त्वा गच्छेत् सुरालयम्। तावत्तिष्ठति स्वर्लोके यावदाभूत संप्लवम्। नचोत्सर्गो दशस्यात वत्सतर्य्यन्वितस्य च। दशोत्सर्गे विधानेन कर्त्तव्यं सर्वकर्म च। मान लोकेति मन्त्रेण दद्ये ब्रह्मोऽव्ययीति च। धेनोश्च दक्षिणे पार्श्वे तु त्रिगुणाङ्कं समालिखेत्। वामभागे विशेषोऽयं दद्ये चक्रं समालिखेत्। तत्रान्यद्वर्जयेद्विद्वानाचार्य्यस्तु विधानवित्। ततो वैष्णवेऽग्नि मन्त्राकुशप्रमाणकम्। मूलं कङ्कुलं कार्य्यं दद्ये वामे यथाविधि। पुत्रैर्गाभिसुखीं धेनुं यजमानोत्तराननः। मन्त्रकादिक्रमेणैव प्रतिमन्त्रैः प्रपूजयेत्"।

"एवंविशिष्टां तां धेनुं दत्त्वा तमन्त्रमारभेत्। पुष्पं गृहीत्वा पित्रादीन् वर्णोत्सर्गविधानतः। ऐशान्यां चालयेत् किञ्चित् आचार्य्याय च दक्षिणाम्। दशमञ्च ततो दद्यादाचार्य्याय गुणान्वितम्। पूजयेत् ब्राह्मणांश्चैव